

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.07.021>
УДК 338.439.6 : 330.341
JEL: O13, O20, Q18, Q20

О.В. ШУБРАВСЬКА, д-р екон. наук, проф.,
завідувачка відділу форм і методів господарювання в агропродовольчому комплексі
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна
e-mail: shubravska@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2109-9308>

К.О. ПРОКОПЕНКО, канд. екон. наук, с. н. с., провідний науковий співробітник
відділу форм і методів господарювання в агропродовольчому комплексі
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна
e-mail: k_prokopenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1456-4432>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ПОВОЄННИЙ КОНТЕКСТ

Окреслено цілі та ризики забезпечення національної продовольчої безпеки України. Встановлено основні шляхи досягнення зазначених цілей у повоєнний період. Визначено очікувані параметри повоєнного відновлення вітчизняного аграрного виробництва, оцінено їх відповідність потребам забезпечення національної продовольчої безпеки в усіх її вимірах. Запропоновано заходи з підвищення продовольчого попиту і продовольчої самозабезпеченості держави та її регіонів, інноваційної модернізації сільгоспвиробництва і його структурної трансформації як єдиного шляху забезпечення довгострокового стабільного зростання агропродовольчого виробництва відповідно до парадигми сталого розвитку.

Ключові слова: сільгоспвиробництво; агропродовольче споживання; воєнні дії; сталий розвиток; модернізація агровиробництва; структурна перебудова сільського господарства.

ФАО було дано визначення продовольчої безпеки¹ й окреслено сучасні чинники її відсутності на глобальному рівні, серед яких одним з основних названо воєнні конфлікти, що почастишали². Безсумнівно, перманентні воєнні конфронтації у ряді країн, що розвиваються, негативно позначаються

¹ Food Security. *Policy Brief*. 2006. June. Iss. 2. URL: https://www.fao.org/fileadmin/templates/faoitaly/documents/pdf/pdf_Food_Security_Cocept_Note.pdf

² The State of Food Security and Nutrition in the World 2021. *FAO*. URL: <https://www.fao.org/3/cb4474en/online/cb4474en.html> (дата звернення: 27.05.2022).

Ц и т у в а н н я: Шубравська О.В., Прокопенко К.О. Забезпечення продовольчої безпеки України: повоєнний контекст. *Економіка України*. 2022. № 7. С. 21–42. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.07.021>

на продовольчому забезпеченні їх населення [1; 2]. Однак набагато відчутніше на стан продовольчої безпеки може вплинути триваюча війна в Україні через вагому залежність світового продовольчого ринку від параметрів розвитку українського сільгоспвиробництва й експорту [3]. Спричинені війною проблеми з експортною логістикою, зменшенням посівних площ, імовірним зниженням урожайності сільгоспкультур у нашій державі вже суттєво вплинули на поточний стан глобальної продовольчої безпеки. У світі спостерігається зростання цін на ряд видів продукції та її дефіцит, особливо в країнах Близького Сходу і Північної Африки. Це вже змусило багатьох з них закрити сільськогосподарський експорт для підтримання власної продовольчої безпеки. Згідно з оцінками, унаслідок багаторазового зменшення українського зернового експорту через нетривалий час на світовому продовольчому ринку відбудуться різке підвищення цін і посилення паніки; одночасно зростають й очікування соціальних заворушень у найбільш шкідливих країнах світу.

Усе це ще раз підтверджує значну роль українського експорту в забезпеченні глобальної продовольчої безпеки³. Проте основне завдання агропродовольчого експорту полягає все-таки у врівноваженні вітчизняного продовольчого ринку (на чому ми неодноразово наголошували [4]) і в безумовному підпорядкуванні довгострокового розвитку аграрного сектору ключовій меті — забезпеченню національної продовольчої безпеки на засадах сталості. Досягнення цієї мети передбачає інноваційну модернізацію сільгоспвиробництва і формування його структури на основі пріоритетності внутрішніх продовольчих потреб і ресурсних можливостей їх реалізації, а не кон'юнктури глобального ринку та інтересів його провідних гравців [5; 6]. Спричинені війною руйнування у сфері виробництва і збуту агропродовольчої продукції цілком можуть створити передумови для подальшого, повоєнного, розвитку аграрного сектору України на засадах сталості й структурної збалансованості виробництва і експорту.

З огляду на це, **мета статті** — визначити перспективи і напрями забезпечення національної продовольчої безпеки в умовах повоєнного відновлення аграрного виробництва на засадах сталості.

ВІЙНА І РИЗИКИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

Україна, будучи потужним виробником і нетто-експортером більшості видів агропродовольчої продукції, протягом усього періоду свого незалежного, довоєнного, розвитку практично не перебувала в стані продовольчої небезпеки. Зокрема, протягом останніх 10 років присутність вітчизняної агропродовольчої продукції на внутрішньому ринку країни оцінювалась у середньому на достатньо високому рівні — 83%. Виробництво більшості основних видів сільськогосподарської продукції дозволяло гарантувати країні

³ Надзвичайно важливою, поза всякими сумнівами, є й макроекономічна роль вітчизняного агропродовольчого експорту, особливо в кризові періоди, коли він виступає одним з небагатьох стабільних джерел валютних надходжень, підтримуючи торговельний баланс країни і фінансові ресурси аграріїв.

Таблиця 1. Нормативне і фактичне продовольче споживання в Україні на 1 особу за рік, кг

Продукти	Норми продовольчого споживання			Відхилення фактичного споживання від мінімальних норм
	мінімальні *	раціональні **	фактичні у 2020 р.	
Хлібопродукти	95	101	96,6	1,6
Картопля	96	124	134,0	38,0
Цукор, кондитерські вироби	32	38	27,8	-4,2
Олія	8	13	12,3	4,3
Яйця, шт.	230	290	278	48,0
М'ясопродукти	52	80	53,8	1,8
Молокопродукти	340	380	201,9	-138,1
Рибопродукти	12	20	12,4	0,4
Овочі, баштанні	105	161	164,0	59,0
Плоди, ягоди	68	90	56,5	-11,5
У сь о г о, ккал за добу	2730	3373	2674	-56

* Затверджені Постановою Кабінету Міністрів України № 656 від 14.04.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/656-2000-%D0%BF#Text> ** Рекомендовані МОЗ України раціональні норми споживання (орієнтовний набір) основних продуктів харчування в середньому на одну особу. URL: https://dostup.pravda.com.ua/request/27338/response/51411/attach/3/SCAN%20114762...pdf?cookie_passthrough=1 (дата звернення: 25.05.2022).

Джерело: складено авторами за: Державна служба статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua/>

продовольчу незалежність. Так, у 2020 р. виробництво зернових утричі перевищило внутрішні потреби країни. Оцінка вітчизняних показників споживання основних видів продовольства шляхом порівняння фактичного рівня продовольчого споживання з його нормативними показниками, затвердженими законодавчими документами, свідчить, що в передвоєнний період середні показники продовольчого споживання в країні подолали бар'єр мінімальних норм, хоча фактичний рівень харчування залишався ще відчутно меншим за раціональну норму (табл. 1).

У світовому вимірі рівень продовольчої безпеки оцінюється шляхом розрахунку Глобального індексу продовольчої безпеки (Global Food Security Index — GFSI) і сформованого на його основі рейтингу. Міжнародні оцінки засвідчили, що у 2021 р. Україна знаходилася на 58-му місці у світі й на 25-му в європейському регіоні⁴. Найкращі показники Україна мала за критеріями якості та безпечності продовольства (55-та позиція) і природних ресурсів та сталості (56-те місце). GFSI також засвідчує, що в довоєнний період найсуттєвіші ризики для продовольчої безпеки України (значення відповідних індексів демонстрували найбільше негативне відхилення від середньосвіто-

⁴ Global Food Security Index. Strengthening food systems and the environment through innovation and investment. The Economist Intelligence Unit. London, The Economist Intelligence Unit Limited, 2020. URL: <https://foodsecurityindex.eiu.com> (дата звернення: 25.05.2022).

вих) були пов'язані з: недостатнім фінансуванням програм забезпечення продовольчої безпеки, низьким обсягом державних витрат на наукові дослідження у сфері сільського господарства, ризиком політичної нестабільності, корупційними ризиками, нерозвинутістю сільськогосподарської, дорожньої та іригаційної інфраструктур, низькою схильністю уряду країни до поліпшення стандартів харчування, проблемами з водними і земельними ресурсами тощо.

Воєнні дії на території України критично вплинули на стан національної продовольчої безпеки, уже призвівши до:

- втрати наявних до війни продовольчих запасів через їх фізичне знищення загарбниками і недоступність до значної кількості сховищ, які опинилися на тимчасово окупованих територіях;
- відсутності фізичної можливості вести сільськогосподарську діяльність у багатьох ключових аграрних регіонах України (зокрема, у шести регіонах понад 50% території постраждало і страждає від бойових дій, а у трьох — постраждало до половини території);
- критично недостатнього рівня забезпеченості аграріїв паливом і мототехнікою, у тому числі дизпаливом, поставки якого сьогодні здійснюються виключно через західний кордон;
- руйнування ланцюжків постачання ресурсів агровиробництва (засобів захисту рослин, насіння, мінеральних добрив), що негативно позначається на ресурсній забезпеченості всіх виробничих процесів і зумовлює недоотримання урожаю, не завжди доцільну трансформацію структури виробництва і т. ін.;
- зростання вартості сільськогосподарських робіт на тлі різкого скорочення експорту і неможливості поповнення через це фінансових ресурсів агровиробників.

Усе це провокує вже в поточному році ризик втрати значної кількості запасів зерна і олії у зоні бойових дій через: пошкодження сховищ і розкрадання на тимчасово окупованих територіях; посилення кризи у тваринництві внаслідок знищення багатьох тваринницьких комплексів, неможливості в ряді з них належним чином налагодити роботу, відсутності ветеринарної допомоги на прифронтових територіях тощо; проблеми в плодоовочевому секторі через велику ймовірність браку виробництва плодоовочевої продукції, яке традиційно зосереджене переважно в південних, нині тимчасово окупованих, регіонах, і розкрадання там значної частини запасів цієї продукції; ймовірну нестачу трудових ресурсів, зокрема, при виробництві таких трудомістких видів продукції, як овочі та фрукти; порушення ланцюгів постачання продукції сільського господарства і харчових продуктів від сільгоспвиробника до кінцевого споживача; різке скорочення імпорتنих поставок важливих для повноцінного харчування продуктів (риби, фруктів) унаслідок втрати портів; відсутність спроможності збільшення імпорتنих поставок продовольства з ЄС через наявність там контрактної системи постачання й обмежені можливості нарощування відповідного виробництва європейськими країнами.

Таким чином, очевидно, що в період воєнних дій значущість проблеми забезпечення національної продовольчої безпеки багаторазово зростає, навіть у такій державі, як Україна, високий аграрний статус якої дозволяє їй

убезпечувати власне населення від голоду і недоїдання. Незважаючи на воєнні дії, Україна, за інформацією уряду, має достатньо резервів продовольчої продукції, оскільки виробляє її у п'ятеро більше за внутрішнє споживання⁵. Так, пшениці щороку споживається 8 млн т, а нині в наявності 6 млн т, до того ж очікується, що у 2022 р. аграрії зможуть зібрати близько 18 млн т⁶. Щодо кукурудзи (якої потрібно 7—7,5 млн т) маємо її дворічний запас, а очікуване виробництво оцінюється в близько 20 млн т, соняшникової олії — на п'ять років, цукру — на півтора року. Вважається також, що в поточному році не повинно бути проблем з картоплею. За умови відновлення роботи підприємств з переробки соняшнику (навіть лише в найбільш безпечних областях) випуск соняшникової олії перевершить щорічні обсяги її внутрішнього споживання.

Водночас війна в Україні суттєво скоротила масштаби сільгоспвиробництва і змінила його структуру. Нинішній стан посівів озимини (якої ще до війни було засіяно на 4,4% менше, ніж у 2020 р.) оцінюється як задовільний, проте очікується, що урожайність сільгоспкультур відчутно знизиться у зв'язку з відсутністю можливостей проведення їх повномасштабного весняного підживлення й забезпечення подальшого захисту посівів унаслідок активних бойових дій у багатьох регіонах і руйнування ланцюжків поставок відповідних ресурсів. Однак і у відносно спокійних регіонах сільськогосподарська діяльність, чим далі, стає більш проблемною. Якщо весняна посівна проводилася значною мірою з використанням заздалегідь накопичених аграріями ресурсів і успішність її проведення в цілому визначалася воєнним статусом конкретних територій, то в подальшому обмежене через втрату портів постачання палива, добрив і засобів захисту рослин може набагато відчутніше позначитися на динаміці агровиробництва і стані національної продовольчої безпеки.

Прогнозується, що врожай 2022 р. може бути на 40% нижчим порівняно з 2021 р.⁷ За оцінками експертів, цього року Україна загалом може недоотримати близько 42% щорічного врожаю зернових і зернобобових; 53% — гречки; 68% — помідорів; 36% — картоплі; 46% — цибулі; 38% — моркви; 45% — огірків; 32% — капусти; 35% — буряків і багатьох інших культур⁸. За нашими ж оцінками, імовірні втрати валової продукції сільського господарства в поточному році можуть становити від 30% за оптимістичним сценарієм до 45% за песимістичним. Зокрема, виробництво зернових культур може скоротитися на 25—38 млн т⁹.

⁵ Україна має достатньо запасів продовольства — Мінагрополітики. *Економічна правда*. 2022. 13 бер. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/03/13/683907/> (дата звернення: 17.05.2022).

⁶ Прогноз: В 2022 році Україна може зібрати близько 50 млн т зернових і 16 млн т олійних культур. *ucab*. 2022. 26 трав. URL: https://ucab.ua/ua/pres_sluzhba/novosti/prognoz_v_2022_rotsi_ukraina_mozhe_zibrati_blizko_50 mln_t_zernovikh_i_16 mln_t_oliynikh_kultur?category=29779 (дата звернення: 20.05.2022).

⁷ Там само.

⁸ В Україні запускають ініціативу, яка допоможе запобігти продовольчій кризі. *ProAgro*. 2022. 31 бер. URL: <https://proagro.com.ua/news/ukr/v-ukrayini-zapuskayut-inicziatyvu-yakadopomozhe-zapobigty-prodovolchij-kryzi.html> (дата звернення: 21.05.2022).

⁹ Міжнародні експерти оцінюють скорочення виробництва зернових в Україні в поточному році в обсязі 35 млн т, що цілком відповідає нашим оцінкам [7].

У зв'язку з війною в Україні відбулися певні зміни в структурі посівних площ. Найменші темпи зниження виробництва — у сої та ріпака, що пов'язано з відносно невеликою масою врожаю і високою ціною на ці продукти, а це полегшує логістичні питання при експорті. Значний вплив також мають наявні можливості імпорту матеріально-технічних ресурсів виробництва, зокрема насінневого і посадкового матеріалу.

В Україні, поряд з існуванням ризиків щодо виробництва агропродовольчої продукції, вимальовується й не менш небезпечна для функціонування національного продовольчого ринку проблема забезпечення її збуту. Ідеться не лише про зазначену обмеженість експорту і погіршення у зв'язку з цим фінансового становища аграріїв, а й про велику ймовірність відчутного звуження внутрішнього ринку через зниження купівельної спроможності вітчизняних споживачів і зменшення їх кількості. Скорочення доходів населення країни, що, очевидно, наростатиме в міру продовження воєнних дій і виїзду значної кількості громадян за кордон, на тлі проблеми з експортом надлишкових запасів вітчизняного продовольства може стати додатковим чинником дестабілізації у першу чергу виробництва, а згодом — і ринку країни. В умовах різкого підвищення цін на практично всі критично необхідні для сільгоспвиробництва види матеріально-технічних ресурсів та падіння попиту реалізація аграрної продукції на внутрішньому ринку стане збитковою, що, згідно з його законами, зумовить скорочення виробництва і подальше зростання продовольчих цін. У такому випадку стимулювання розширення експортних поставок¹⁰ може допомогти українським аграріям, однак потребуватиме від уряду прийняття дієвих заходів з продовольчої підтримки населення, насамперед найменш забезпечених його прошарків. Це означає необхідність продовження на визначений період (до стабілізації продовольчої ситуації) дії запровадженого у воєнний час механізму державних закупівель критичних видів продовольства не лише для безкоштовного забезпечення ним населення звільнених від окупації територій, але й для поширення цієї практики на найбільш вразливі категорії споживачів, а також установлених обмежень щодо експорту певних видів агропродукції та його ліцензування.

Значним ризиком для аграріїв стане підвищення цін на ресурси, які розпочали своє зростання ще в довоєнний період. Так, за даними Державної служби статистики України, уже в січні 2022 р. очікувалося півторарадове річне зростання цін на ресурси відносно попереднього року. Воєнні дії прискорили цей процес. Зокрема, високими темпами збільшуються ціни на пальне. Якщо в грудні 2021 р. вони становили 29,61 грн/л, у квітні 2022 р. — 37,84 грн/л, то 19 травня 2022 р. повідомлялося, що аграрії купують дизель

¹⁰ Що, до речі, урядом уже здійснюється через реалізацію домовленостей з рядом країн стосовно перегляду експортних квот для їх максимального скорочення, скасування експортних обмежень на українську агропродовольчу продукцію, спрощення умов її транзиту, а також через послаблення фітосанітарних вимог при експорті, імпорті та переміщенні продукції рослинного походження територією України, надання вітчизняним виробникам органічної продукції, які здійснювали виробництво за стандартами ЄС, можливості перейти на українські стандарти виробництва без додаткового перехідного періоду й отримувати державну підтримку тощо.

уже по 65 грн/л на гуртових умовах¹¹. Ураховуючи прогнози щодо зростання у 2022 р. світових цін на нафту і курсу долара в Україні, а також беручи до уваги збереження логістичних проблем у постачанні (що також впливає на ціну дизеля), ціна на солярю продовжуватиме зростати. І хоча витрати на пальне не є найбільшою статтею витрат на виробництво продукції рослинництва (за даними 2020 р. у структурі її собівартості частка пального становила 8%), таке зростання ціни дизеля, ймовірно, спричинить збільшення собівартості продукції на приблизно 10%. Значним ризиком для аграріїв будуть також зростаюча ціна і дефіцит мінеральних добрив, частка яких у структурі собівартості є вагомою.

На собівартість тваринницької продукції витрати на пальне, які займають 1,5% у структурі витрат, значного тиску не мають. Тут найбільшим ризиком є зростання цін на корми, частка витрат на які в собівартості становить 59%. Однак ціна на корми залежить насамперед від ціни на зернові, а внутрішні ціни на зернові (на відміну від світових) в Україні знижуються. Якщо такі тренди зберуться, то собівартість вітчизняної аграрної продукції порівняно з минулим роком може зрости в 1,5—2 рази. При цьому собівартість становить лише частину роздрібної ціни, яка, власне, і впливає на вартісну доступність продовольства як складову продовольчої безпеки. За нашими оцінками, роздрібні продовольчі ціни (які формуються під впливом не лише цін агровиробників, а й цін переробників та реалізаторів і певною мірою купівельної спроможності населення) можуть зрости на 25—50%.

У структурі сукупних витрат домогосподарств у IV кварталі 2021 р. витрати на продовольство дорівнювали 45,7%. З урахуванням очікуваного скорочення і номінальних, і реальних доходів населення, а також зростання індексу споживчих цін, частка витрат домогосподарств на продовольство збільшуватиметься. За оцінками НБУ, за підсумками 2022 р. споживчі ціни можуть зрости на понад 20%, а, за деякими песимістичними оцінками, — до 75%. Оскільки ми очікуємо, що собівартість аграрної продукції збільшиться щонайменше на 50%, продовольство залишиться основним драйвером зростання цін. При цьому, якщо номінальні доходи населення скоротяться на 10% відносно довоєнного рівня, а ціни на продовольство зростуть на 25—30%, то частка витрат на продовольство в сукупних витратах (що є одним з ключових індикаторів продовольчої безпеки) може сягнути 60%. Відповідно, аграріям, особливо малим і середнім, принаймні цього року потрібна допомога в адаптації виробництва до пов'язаних з війною транспортно-логістичних ускладнень, ресурсних обмежень тощо, а також у забезпеченні збереження очікуваного врожаю й у зв'язку з імовірним скороченням фінансових надходжень і браком оборотних коштів.

Відновлення і подальше підвищення в повоєнний період рівня продовольчого забезпечення населення України, як і розвиток агропродовольчого експорту, вимагатимуть переходу до реалізації довгострокових цілей забезпечення національної продовольчої безпеки (підвищення економічної до-

¹¹ Ціни на дизельне пальне не втримаються на рівні 58 грн — експерт. *Kurkul*. 2022. 19 трав. URL: <https://kurkul.com/news/30488-tsini-na-dizelne-palne-ne-vtrimayutsya-na-rivni-58-grn--ekspert> (дата звернення: 03.06.2022).

ступності продовольства; забезпечення достатності раціону в розрізі основних продуктів харчування; гарантування продовольчої самозабезпеченості держави та її регіонів)¹². Реалізація таких довгострокових цілей базуватиметься на нарощуванні обсягів і асортименту агропродовольчого виробництва як наслідку його інноваційної модернізації та структурної трансформації (про що детальніше йтиметься далі). Для підвищення ж цінової доступності продовольства, внутрішнього продовольчого попиту і продовольчої самозабезпеченості держави та її регіонів необхідно:

- розробити і втілити національну програму за прикладом європейських Minimum income schemes; запровадити державні продовольчі талони на молочні й м'ясні продукти для населення, яке перебуває за межею бідності;
- скоротити виробничо-збутові ланцюжки шляхом розвитку локальних ринків і забезпечення доступу дрібних виробників (як найбільш незахищеного сегмента виробників, який водночас демонструє найвищу стійкість у кризові періоди) до всіх ланок виробничо-збутового ланцюга;
- зменшити втрати харчових продуктів завдяки покращенню техніко-технологічного забезпечення агропродовольчого виробництва і розбудові його інфраструктури й ринку;
- реалізувати державну програму безкоштовного харчування дітей у школах так званою «корисною» продукцією вітчизняного виробництва, яка не містить барвників, підсолоджувачів, консервантів (за аналогією з європейською «Шкільною програмою органічного харчування»);
- забезпечити дотримання відповідності якості вітчизняної агропродовольчої продукції вимогам і стандартам Codex Alimentarius;
- зменшити застосування хімічних засобів боротьби з шкідниками і хворобами сільськогосподарських культур і замінити їх біологічними та фізичними засобами, для чого потрібно внести зміни до вітчизняної законодавчої і нормативно-правової бази¹³.

Для відстеження параметрів реалізації окреслених заходів пропонується створити і впровадити Систему національного і регіонального моніторингу продовольчої безпеки. Для цього має бути сформовано перелік відповідних індикаторів продовольчої безпеки, визначено сукупність необхідних для їх вимірювання даних, а також джерела отримання останніх. За основу для формування системи індикаторів доцільно взяти Методику визначення основних індикаторів продовольчої безпеки¹⁴ і осучаснити її, доповнивши індикаторами, що відображають якісну складову продовольчого забезпечення.

¹² У цьому контексті необхідно терміново схвалити розроблену у 2021 р. Стратегію продовольчої безпеки на період до 2030 року і затвердити поетапний план її реалізації.

¹³ Зокрема, до Законів України «Про пестициди і агрохімікати», «Про захист рослин», «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення», державних санітарних правил «Транспортування, зберігання та застосування пестицидів у народному господарстві» ДСанПІН 8.8.1.2.001-98 та інших нормативно-правових актів для приведення цих документів у відповідність з Директивою 2009/128/ЕС про стале використання пестицидів та Стратегією біорізноманіття ЄС до 2030 року, згідно з якою наразі переглядається зазначена Директива.

¹⁴ Методика визначення основних індикаторів продовольчої безпеки. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України № 1379 від 05.12.2007 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/pras/99719937>

ШЛЯХИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ НА ЗАСАДАХ ІННОВАЦІЙНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА СТРУКТУРНОЇ ЗБАЛАНСОВАНOSTI СІЛЬГОСПВИРОБНИЦТВА

Незважаючи на велику кількість воєн і військових конфліктів у світі після Другої світової війни, існує небагато успішних прикладів повоєнного відновлення національних економік, у тому числі й сільського господарства. До таких можна віднести «Програму відновлення Європи»¹⁵, або «план Маршалла» [8], де найбільш ефективно втіленими в сільському господарстві були плани відновлення ФРН та Італії, а також Японії [9], Південної Кореї [10] та Ізраїлю [11]. Усі ці плани мали спільні позиції, зокрема, щодо створення нових робочих місць, експортоорієнтованості економіки, суттєвого припливу зовнішніх фінансових ресурсів тощо. Однак при цьому успішність втілення таких планів забезпечувалась урахуванням кожною з країн притаманних саме їй у довоєнний період економічних, геополітичних і навіть культурних особливостей, тобто формувалася на підставі дотримання національних інтересів.

Повоєнна відбудова вітчизняного аграрного сектору повинна мати на меті здійснення повномасштабної модернізації виробничих процесів як єдиного шляху забезпечення довгострокового стабільного зростання агропродовольчого виробництва відповідно до парадигми сталого розвитку. В основу вибору стратегічного напрямку модернізації аграрного сектору необхідно покласти концепцію екологічного ресурсозберігаючого сільського господарства, що забезпечить: збереження і відтворення родючості сільськогосподарських угідь як вирішального чинника продовольчої безпеки в довгостроковій перспективі; покращення якості продуктів харчування для населення; розширення експортного потенціалу агропродовольчої продукції за рахунок сегмента високоякісної, затребуваної, отже, конкурентоспроможної продукції. У довоєнний період модернізаційний потенціал українських аграріїв визначався їх стартовими позиціями, обсягами і рентабельністю виробництва, а також експортними можливостями. Відповідно, масштабне техніко-технологічне оновлення було доступне переважно великим виробникам зернових і технічних культур, а також продукції птахівництва. Таким чином, цей процес не мав у аграрному секторі комплексного характеру і зосереджувався, насамперед, на суто виробничих і економічних результатах при ігноруванні екологічної та соціальної складових, що є невиправданим з позиції національних інтересів України. У ході повоєнної модернізації усе це має бути виправлене. **Ключовими складовими модернізації повинні стати стале водо- і енергозабезпечення, землекористування й виробництво продовольства, ефективне використання виробничих ресурсів і управління відходами всіма групами аграріїв** [12].

Варто наголосити, що в аграрному секторі модернізація повинна здійснюватись одразу, від самого початку процесу повоєнного відновлення, оскільки від цього безпосередньо залежатиме збереження аграрного потен-

¹⁵ The Marshall Plan for Rebuilding Western Europe. Constitutional Rights Foundation. URL: https://www.crf-usa.org/images/pdf/gates/Marshall_Plan.pdf

ціалу держави. Фінансування відновлення і формування основних засобів (будівель, споруд, машин і обладнання, транспортних засобів, тварин, багаторічних насаджень тощо) для зернової та олійної галузей, птахівництва (тобто швидкоокупних виробництв) має кредитуватися під низькі відсотки, а для інших підгалузей слід передбачати гранти. Визначальним чинником модернізації виробництва, у тому числі й агропродовольчого, є інвестиції. У повоєнний час можна очікувати поновлення їх масштабного припливу в український агросектор. Поряд із створенням сприятливих макроекономічних передумов розширення інвестиційних потоків в економіку України, важливо також забезпечити ефективне використання таких інвестицій у пріоритетних для держави і аграрного сектору сферах, а також запобігти ймовірним негативним наслідкам від входження великого капіталу в аграрне виробництво [13].

Для сприяння інноваційній модернізації агровиробництва в повоєнний період у першу чергу потрібно:

- вжити заходів із стабілізації податкової та експортно-імпоротної політики держави для активізації залучення бізнесу до модернізаційних процесів у сфері ресурсозберігаючого землеробства, агропереробки і біобезпеки;
- упередити можливість посилення монопольних позицій агропродовольчих підприємств, що активно модернізуються; встановити, які угоди у сфері землекористування повинні кваліфікуватись як великі (до яких слід унормувати і застосовувати процедуру відбору, оцінювати їх відповідність принципам відповідальних інвестицій і моніторити наслідки реалізації);
- сприяти розширенню фінансових можливостей аграріїв щодо активнішого впровадження інноваційних розробок, зокрема: пільговому кредитуванню таких проектів, спільному (з державою) фінансуванню найбільш важливих з них, включенню до переліку вітчизняної техніки та обладнання для агропромислового комплексу, вартість яких частково компенсується за рахунок бюджетних коштів, іноземної інноваційної техніки й обладнання, які на поточний момент не матимуть аналогів вітчизняного виробництва тощо;
- забезпечити модернізацію та інноваційний розвиток малих аграріїв шляхом їх стимулювання до об'єднання, а також через надання їм достовірної інформації щодо інноваційних розробок, результатів і можливостей їх впровадження;
- відновити і розвинути інфраструктуру збуту продукції агросектору на інноваційній основі (шляхом широкого впровадження у цих сферах цифрових технологій; формування системи оптової торгівлі з прозорими механізмами ціноутворення; розбудови складського і спеціалізованого транспортного господарства й системи інформаційно-комунікаційного забезпечення операторів ринку тощо);
- активізувати вітчизняні науково-прикладні дослідження і налагодити відповідні локальні виробництва у сферах селекції рослин і тварин, ветеринарії, ресурсозберігаючого сільгоспмашинобудування, робототехніки (зокрема, дронів) для сільського господарства і т. ін.;
- підвищити якість освіти у ВНЗ сільськогосподарського профілю.

Вимагає трансформації і недосконала структура вітчизняного агровиробництва. У довоєнній Україні сформувалася й зміцнилася вузькоспеціалі-

зована модель агропродовольчого виробництва і експорту, в основі якої лежить переважно монопродуктова структура виробництва (зернові та олійні культури і соняшникова олія). Масштаби інших сегментів рослинництва, у тому числі критично важливих для підтримання екологічного балансу земельних ресурсів і забезпечення повноцінного харчування громадян країни, а також для збереження зайнятості сільських жителів, різко скоротилися. Це саме стосується й тваринництва (за винятком птахівництва і в окремі періоди молоковиробництва), яке демонструє затяжний спад. Наслідками стали катастрофічне виснаження природних ресурсів аграрного виробництва, небезпечна своєю слабкою ціною передбачуваністю і високою залежністю від портової логістики сировинна спеціалізація агропродовольчого експорту, необґрунтоване природно-кліматичними умовами України посилення імпоротної залежності від ряду продуктів харчування (насамперед, овочів закритого ґрунту), знелюднення сільської місцевості.

Структурна перебудова сільського господарства має враховувати вимоги прийнятого до виконання ЄС Європейського зеленого курсу (ЄЗК), а також європейських регламентів, що встановлюють необхідність дотримання сівозмін, норм навантаження умовного поголів'я на кормові угіддя тощо. Головною метою здійснення структурних перетворень у аграрному секторі є зміна установлені моделі спеціалізації сільгоспвиробництва, яка не відповідає національним інтересам. Передусім, трансформації мають бути спрямовані на:

- поширення технологій мінімального обробітку ґрунту (LISA/LEISA, Biointensive Mini-Farming, Biodynamic Agriculture, EM-технології тощо¹⁶) і оптимізацію структури сільськогосподарських угідь і посівних площ;
- посилення позицій тваринництва з урахуванням допустимих норм навантаження умовного поголів'я на кормові угіддя і необхідності додержання стандартів благополуччя тварин, прийнятих у ЄС (ЄЗК, Директиви 91/629/ЄЕС, 97/2/ЄС, 1999/74/ЄС тощо); відновлення і розбудову тваринницьких комплексів, які мають здійснюватися на основі повного дотримання вимог¹⁷;
- пріоритетний розвиток органічного виробництва, переробки агропродовольчої продукції, плодоовочівництва (насамперед, овочівництва закритого ґрунту);
- формування регіональної спеціалізації агровиробництва, заснованої на врахуванні природно-кліматичних чинників і необхідності оптимізації регіонального самозабезпечення;
- зосередження основних зусиль, у тому числі фінансових, у сфері державної підтримки агровиробників на малих виробниках як на найбільш стійкій у кризові періоди групі аграріїв, які, до того ж, сприяють зайнятості й мозайності в сільській місцевості та рятують її від знелюднення і занепаду.

У контексті оптимізації співвідношення між рослинництвом і тваринництвом в Україні необхідно забезпечити прискорений розвиток тваринни-

¹⁶ Потенціал запровадження технологій мінімального обробітку ґрунту, за попередніми оцінками, може сягнути 10 млн га. Мінімальний обробіток ґрунту допомагає зберегти його структуру, запобігає втраті гумусу та ерозіям, сприяє зменшенню викидів парникових газів.

¹⁷ Про затвердження Вимог до благополуччя сільськогосподарських тварин під час їх утримання. Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України № 224 від 08.02.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0206-21#Text>

цтва і стабілізацію на оптимальному рівні його частки в галузевій структурі сільгоспвиробництва. З урахуванням усталеної в ЄС практики агрогосподарювання, орієнтиром на перспективу для України щодо потенціалу розвитку тваринництва можна вважати забезпечення кількості поголів'я до принаймні 1,5 умовної голови на 1 га кормових угідь при одночасній оптимізації структури сільгоспугідь. Для забезпечення цього потрібно:

- оптимізувати структуру сільськогосподарських угідь шляхом встановлення найбільш екологічно прийнятних співвідношень ріллі, пасовищ і сіножатей, що має бути встановлено в поки що не прийнятій відповідній постанові КМУ (передбачено ст. 165 Земельного кодексу України);
- осучаснити й посилити дієвість відповідної Постанови Кабінету Міністрів України¹⁸;
- забезпечити стабільне фінансування в довгостроковому періоді державних програм сприяння розвитку сімейного фермерства, у межах яких (на додаток до затверджених напрямів фінансування) мають передбачатися часткове відшкодування таким господарям придбання елітних порід тварин, надання персоналізованої допомоги у сфері інформаційного забезпечення та юридичного супроводу (зокрема, щодо популяризації новітніх агротехнологій, правових умов господарювання, аналізу ринкової кон'юнктури) і т. ін.;
- направити кошти міжнародної підтримки аграрного сектору на адресне¹⁹ постачання вітчизняним виробникам тваринницької продукції сучасного обладнання для ферм і високопродуктивного поголів'я, а також на будівництво ними локальних потужностей з комплексної переробки і утилізації відходів;
- заохотити великих виробників у сфері тваринництва до розширення ними власної кормової бази шляхом упровадження механізму стимулювання дотримання вимоги співвідношення наявного умовного поголів'я та кормових угідь, який би передбачав як часткове відшкодування державою витрат на інноваційний, високопродуктивний посадковий матеріал і упущеної вигоди у зв'язку із збільшенням площ під кормовими культурами і пасовищами на протизвагу їх зменшенню під високомаржинальними зерновими й олійними культурами, так і запровадження невідворотних вагомих фінансових санкцій за недотримання рекомендованої регіональної структури посівів, перевищення допустимої концентрації поголів'я і неналежну утилізацію відходів виробництва;
- переглянути чинні вимоги щодо якості тваринницької продукції на предмет їх узгодження з відповідними вимогами ЄЗК.

Одним з ключових пріоритетів у повоєнному відновленні вітчизняного аграрного сектору має бути стимулювання переробки сировинної сільгосппродукції. Після закінчення війни можна чекати на розширення агропереробних потужностей як наслідок спровокованих воєнною агресією РФ проб-

¹⁸ Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах. Постанова Кабінету Міністрів України № 164 від 11.02.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2010-%D0%BF#Text>

¹⁹ Як зазначалося, винятковий пріоритет має надаватися малим виробникам та їх об'єднанням.

лем з експортною логістикою (передусім, через утруднення здійснення масштабних сировинних поставок), а також отримання Україною осяжної перспективи набуття членства в ЄС (і відповідного збільшення можливостей для вітчизняних виробників «вбудовуватися» в сільськогосподарські глобальні ланцюжки вартості). Для залучення великого бізнесу до сфери поглибленої переробки агропродовольчої продукції²⁰ найважливішим є формування сприятливого інвестиційного клімату в країні. Середній, а особливо малий агробізнес, який націлюється, відповідно до своїх фінансових ресурсів, на первинну переробку чи доробку сільгосппродукції, потребує додаткового стимулювання. Така переробка розвиватиметься зазначеними виробниками та їх об'єднаннями, найімовірніше, у вигляді локальних структур невеликої потужності.

Для подальшого розвитку органічного виробництва²¹ насамперед необхідно вдосконалювати його інституційне забезпечення (з урахуванням як досвіду ЄС, так і національних особливостей України), зокрема, впроваджувати положення ЄЗК і нового Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 2018/848²² про органічне виробництво й маркування органічних продуктів, який набрав чинності 1 січня 2022 р.

Для підтримання нарощування виробництва овочів закритого ґрунту має бути передбачено часткову компенсацію вартості відновлення діючого та придбання нового технологічного обладнання, надання грантової підтримки забезпечення оборотних засобів на першому етапі, а на наступних — пільгове кредитування. У контексті стимулювання регіональної, кліматично й екологічно обґрунтованої спеціалізації сільгоспвиробництва, а також для досягнення рівня самозабезпечення потреб населення регіону (що є соціально значущим) потрібно запровадити погектарні виплати на посіви, розширення яких визнано доцільним.

ОЦІНКА ПАРАМЕТРІВ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА ТА ЇХ ВІДПОВІДНОСТІ ЦІЛЯМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

У ході дослідження авторами припущено, що повоєнний розвиток аграрного сектору України здійснюватиметься з урахуванням розглянутих ключових цілей і вимог міжнародних документів, до виконання яких Україна вже приєдналась або має такий намір у найближчій перспективі (насамперед ідеться про ЄЗК). У цьому контексті було зроблено спробу оцінити можливі параметри повоєнного відновлення аграрного виробництва, а також те, якою мірою

²⁰ Зокрема, для основних довоєнних експортних товарів — кукурудзи та пшениці — доцільною є переробка кукурудзи на біоетанол, спирт, крохмаль і корм для тварин, а пшениці — на спеціалізовані білки, що використовуються в косметичній, фармацевтичній галузях і харчовій промисловості.

²¹ Згідно з оцінками вітчизняних фахівців, під органічним виробництвом в Україні може бути зайнято до 4 млн га.

²² Regulation (EU) 2018/848 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2018 on organic production and labelling of organic products and repealing Council Regulation (EC) No. 834/2007. *Official Journal of the European Union*. 2018. Jun 14. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018R0848&from=EN> (дата звернення: 25.05.2022).

Таблиця 2. Структура посівних площ в основних ґрунтово-кліматичних зонах України у 2021 р.

Сільськогосподарські культури	Підприємства				Господарства населення			
	Стелу	Лісостелу	Полісся	Передкарпаття	Стелу	Лісостелу	Полісся	Передкарпаття
Зернові та зернобобові	57,3	59,0	62,0	49,4	57,9	47,6	38,0	38,1
у тому числі								
озима пшениця	35,8	20,7	15,4	16,1	24,1	14,8	15,0	16,9
кукурудза	7,2	32,0	37,4	23,5	13,7	16,4	4,1	9,9
ячмінь	11,0	3,5	2,3	5,7	18,2	12,8	6,4	4,6
озиме жито	0,1	0,4	2,6	0,4	0,1	0,4	3,0	0,8
овес	0,1	0,2	1,1	0,3	0,2	0,7	6,8	2,5
гречка	0,0	0,3	0,7	0,7	0,2	0,6	1,1	0,1
сорго	0,2	0,1	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0
просо	0,4	0,2	0,4	0,0	0,5	0,1	0,0	0,0
горох	2,0	0,5	0,3	0,0	0,3	0,2	0,0	0,0
Технічні культури	41,3	37,8	34,7	48,3	25,9	11,5	2,3	0,2
у тому числі								
соя	1,4	7,4	9,3	22,4	1,1	4,8	0,8	0,1
ріпак	5,3	3,7	5,9	11,4	0,3	0,1	0,0	0,0
соняшник	33,8	24,8	18,0	12,1	24,4	6,2	1,1	0,1
фабричні цукрові буряки	0,1	1,8	1,4	2,3	0,0	0,3	0,4	0,0
Картопля та овочі	0,3	0,2	0,4	0,8	10,6	26,4	31,1	37,4
у тому числі								
картопля	0,0	0,1	0,3	0,4	5,9	19,7	26,6	27,9
овочеві культури	0,2	0,0	0,0	0,3	2,7	4,0	2,0	6,2
Кормові культури	1,0	3,0	2,9	1,4	5,5	14,4	28,5	24,2

Джерело: розраховано авторами за: Обсяг виробництва, урожайність та зібрана площа сільськогосподарських культур за їх видами у 2021 р. Київ, Держстат, 2022. 53 с.

вони зможуть відповідати цілям забезпечення національної продовольчої безпеки. Розрахунки базувалися на таких умовах і припущеннях:

- повоєнна територія відновиться до меж станом на 23 лютого 2022 р.;
- усі землі будуть розміновані та доступні для проведення сільськогосподарських робіт;
- буде здійснено оптимізацію агроландшафтів і реалізовано норми щодо зменшення сільськогосподарської освоєності на 5% й розораності території на 10% згідно з відповідним Розпорядженням Кабінету Міністрів України²³;
- логістична інфраструктура, якщо і не буде повністю відновлена, однак існуватимуть можливості достатнього забезпечення аграріїв усіма необхідними ресурсами і технікою;
- за базу для порівняння взято дані Держстату України за 2021 р. як останній передвоєнний;
- структура виробництва продукції рослинництва принципово зміниться згідно з екологічними вимогами, а кількість поголів'я сільськогосподарських тварин відповідатиме площі наявних кормових угідь.

Оцінювання оптимальної структури сільськогосподарських угідь ґрунтувалося на таких положеннях:

- наразі територія України становить 60 350 тис. га, з яких сільськогосподарські угіддя займають 41 310,9 тис. га, рілля — 32 757,3 тис. га, сіножаті та пасовища — 7534,2 тис. га;
- досягнення цілей щодо оптимізації агроландшафтів, заявлених у згаданому Розпорядженні КМУ, приведе до змін площі сільськогосподарських угідь, яка повинна зменшитися до 38 322 тис. га (63,5% від площі території країни), ріллі — до 26 750 тис. га (69,8% від площі сільськогосподарських угідь), натомість площа сіножатей і пасовищ має зрости до 9535 тис. га (15,8% від площі території країни).

В основу оцінювання змін у структурі виробництва продукції рослинництва були покладені розрахунки оптимальної структури посівних площ на базі рекомендованих сівозмін, наведених у «Методичних рекомендаціях щодо оптимального співвідношення сільськогосподарських культур у сівозмінах різних ґрунтово-кліматичних зон України»²⁴. Роль сівозмін як організуючої та функціональної моделі системи землеробства в забезпеченні відтворення родючості ґрунтів і охорони навколишнього середовища є вирішальною²⁵. Розрахунки здійснювалися для чотирьох основних ґрунтово-кліматичних зон України: Степу, Лісостепу, Полісся і Передкарпаття.

Дослідження засвідчило, що в підприємствах вітчизняного аграрного сектору станом на 2021 р. склалася неоптимальна структура посівних площ з домінуванням зернових і технічних культур (табл. 2). Структура ж посів-

²³ Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 70 від 19.01.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70-2022-%D1%80#Text>

²⁴ Методичні рекомендації щодо оптимального співвідношення сільськогосподарських культур у сівозмінах різних ґрунтово-кліматичних зон України. *АгроVobu*. 2020. 17 вер. URL: <http://agro.vobu.ua/1094> (дата звернення: 11.05.2022).

²⁵ За умов повного освоєння зональних науково обґрунтованих сівозмін у комплексі з іншими технологічними заходами можна підвищити продуктивність землі на 40—50%, забезпечивши при цьому відтворення родючості ґрунтів і збереженість навколишнього середовища.

них площ господарств населення є більше наближеною до оптимальної, притаманної спеціалізації на виробництві зерна, картоплі й продукції тваринництва. Значне порушення сівозмін спостерігається в зоні Степу, де рекомендується частково замінити посіви соняшнику на сою, сорго (як культуру, придатну для вирощування в посушливих зонах) і овочі. Ураховуючи відносно оптимальну структуру посівних площ у господарствах населення і відсутність можливості запровадження повноцінних сівозмін на малих ділянках, цій групі виробників можна рекомендувати лише напрями покращення структури виробництва в їх господарствах.

Таким чином, розрахунки було здійснено для підприємств і фермерських господарств, тобто припускалося, що оптимізація агроландшафтів (зменшення сільськогосподарської освоєності та розораності території) шляхом вилучення з інтенсивного обробітку орнонепридатних земель, а також вжиття заходів для відновлення захисних лісових насаджень відбуватимуться за рахунок площ, використовуваних підприємствами. При цьому розподіл таких площ між ґрунтово-кліматичними зонами в процесі оцінювання умовно було здійснено пропорційно. Для оцінювання ймовірних обсягів виробництва окремих видів рослинницької продукції використовувалися дані щодо урожайності в країнах ЄС, аграрний сектор яких найбільше відповідає принципам сталого розвитку (зокрема, Франції та Німеччини).

Якщо припустити, що господарства населення не змінять структури виробництва рослинницької продукції і збережуть обсяги виробництва, а виробники тваринницької продукції збільшать поголів'я відповідно до окреслених екологічних вимог, не змінюючи при цьому структури виробництва, то, з урахуванням усіх наведених припущень, можна очікувати таких результатів сільськогосподарського виробництва (табл. 3). Хоча наведені розрахунки є достатньо умовними, вони все-таки дають уявлення про масштаби основних змін, які відбудуться в структурі агровиробництва при повному дотриманні екологічних вимог.

Таблиця 3. Очікуване виробництво основних видів сільськогосподарської продукції з урахуванням екологічних вимог, тис. т

Види продукції	2021 р., факт	Очікуване виробництво	Зміни обсягу виробництва	Очікуване внутрішнє споживання	Очікуваний експорт
Зернові та зернобобові	86 011	73 120	-12 891	25 000	48 120
Соя	3 493	2 610	-329	1 300	1 310
Озимий ріпак і кольза (ярий ріпак)	2 939	2 260	-679	260	2 000
Соняшник	16 392	9 140	-7 252	9 050	90
Картопля	21 356	23 920	2 564	23 900	20
М'ясо	3 394	5 090	1 696	3 300	1 790
Молоко	8 729	13 100	5 119	14 090	—
Яйця, млн шт.	14 071	21 100	7 029	11 100	10 000

Джерело: розраховано авторами.

Для визначення обсягів внутрішнього споживання й експортного потенціалу країни при реалізації структурних змін у виробництві використано балансовий метод, зокрема, оцінено такі статті балансу попиту і пропозиції для окремих видів продукції, як фонд споживання, що може сформуватись у повоєнний період, витрати продукції на переробку і внутрігосподарське використання (посів, посадку, корми), а також втрати. Оскільки метою структурної перебудови аграрного сектору є продовольча безпека, тобто достатність продовольства, при розрахунку фонду споживання передбачалося досягнення раціональних норм споживання на 1 особу²⁶ (див. табл. 1). Для оцінки фонду споживання чисельність населення в повоєнний період наразі складно прогнозувати, оскільки все ще продовжуються міграційні процеси, масштаби яких залежатимуть від активності й тривалості воєнних дій у країні. Станом на 1 червня 2022 р. з України виїхало 7 млн осіб і повернулося 2,4 млн осіб²⁷. Однак уже очевидно, що чисельність населення в повоєнний період зменшиться порівняно з довоєнним рівнем, хоча, згідно з опитуваннями, 84% біженців планують повернутися додому²⁸.

За нашими оцінками, виробництво основних видів продовольства забезпечить продовольчу достатність для населення країни. Водночас при структурній перебудові відповідно до екологічних вимог виробництво ряду культур зменшиться. Зокрема, наші оцінки свідчать, що підприємства аграрного сектору значно втратять у виробництві кукурудзи (на 40%), пшениці (близько 10%) і соняшнику (понад половину обсягів²⁹). Скоротиться також виробництво сої та ріпака. Однак ці зміни є необхідними, оскільки у підприємствах частка посівних площ під технічними культурами (насамперед, соняшником) нині знаходиться в межах 35—50% залежно від регіону, що є неприпустимим порушенням екологічних вимог. Така ситуація дозволяє отримувати лише короткостроковий економічний зиск, а в довгостроковій перспективі призводить до деградації угідь і зниження урожаїв.

Обґрунтування екологічними аргументами доцільності настільки істотного скорочення виробництва основних нині видів експортної продукції (зернових, олії та продуктів переробки соняшнику), на перший погляд, є недостатньо переконливим. Особливо, якщо брати до уваги бажання діючих в Україні глобальних трейдерів, надії українського уряду щодо збільшення експортних надходжень, а також, що досить важливо у нинішній ситуації, цілком передбачувані очікування зарубіжних країн-партнерів стосовно продовження багаторічної довоєнної тенденції посилення присутності України на світовому ринку в сегменті «зерно — олійна продукція». Мотивація зазначених сторін є зрозумілою і раніше була певною мірою виправданою. Однак війна і пов'язані з нею руйнування, у тому числі й сформованого статусу глобального сировинного експортера, дають Україні шанс кардинально змінити таку тенденцію. Це є тим більш важливим, зважаючи на чіт-

²⁶ При розрахунку фонду споживання молока враховувалися мінімальні норми споживання.

²⁷ Ukraine refugee situation. *Operational data portal*. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (дата звернення: 05.06.2022).

²⁸ Економіка України під час війни: зіткнення з новою реальністю. *Центр економічної стратегії*. URL: <https://ces.org.ua/ua/economy-under-war-2/> (дата звернення: 19.05.2022).

²⁹ Це може відповідно зменшити обсяги виробництва й експорту соняшникової олії.

кий курс ЄС на скорочення ріллі, консервацію сільгоспугідь і взагалі на відмову деяких країн, що розвиваються, котрі, як і Україна, відчувають нестачу водних ресурсів, від вирощування вологолюбних культур, насамперед пшениці. У цьому контексті першочерговими для України мають бути власні інтереси довгострокового розвитку.

Крім того, слід ураховувати, що суттєвих втрат надходжень від експорту внаслідок зменшення посівів зернових і технічних культур можна уникнути, забезпечивши розвиток відповідних переробних потужностей. Це цілком узгоджується з необхідністю пришвидшення переходу від сировинного експорту до експорту переробленої продукції, задекларованого урядом у проєкті Національного плану відновлення економіки України. Значні обсяги сої та соняшнику вже експортуються в переробленому вигляді, однак для підвищення вартості експорту доцільно передбачити нарощування потужностей з переробки зернових культур, сої та ріпака. Варто також сприяти розвитку переробки гороху, виробництво якого, за оцінками, теж має зрости. Горох і сам по собі є надзвичайно перспективною експортною культурою, але він також становить цінність як сировина для виробництва штучного м'яса, яке характеризується зростаючим споживчим попитом у розвинутих країнах.

За розрахунками, очікується й збільшення виробництва картоплі, яка нині визнається третьою за значенням продовольчою культурою у світі. Водночас картопля є й стратегічною культурою з огляду на вимоги сталого і екологічного виробництва продовольства, оскільки створює менше викидів парникових газів порівняно з іншими основними культурами і при цьому забезпечує отримання коштів дрібними виробниками. В Україні нарощування обсягів цієї продукції прогнозується за рахунок виробництва в підприємствах, отже, вона буде придатна для промислової переробки і експорту.

Згідно з екологічними нормативами, за проведеною нами оцінкою³⁰, загальна площа кормових угідь може досягти 13,1 млн га. Таким чином, українські аграрії, відповідно до вимог ЄС щодо навантаження поголів'я на кормові угіддя (у співвідношенні 1:1,5), зможуть утримувати 19,6 млн умовних голів, а за поки що більш реалістичного для вітчизняного тваринництва співвідношення 1:1 поголів'я в Україні може бути збільшено в 1,5 разу (до 13,1 млн умовних голів). Це підтверджує не лише значний потенціал розвитку тваринництва, але й можливість суттєвої активізації процесу внесення органічних добрив для покращення стану ґрунтів. До того ж, як свідчать розрахунки, нарощування виробництва тваринницької продукції дозволить, поряд із забезпеченням внутрішнього споживання м'яса та яєць згідно з раціональними нормами, збільшити й експорт цієї продукції. Щодо молока і молочної продукції, то навіть розрахункове збільшення виробництва на майже 60% не дозволить забезпечити мінімальних норм споживання.

Вітчизняний аграрний сектор також має значний потенціал розвитку органічного виробництва як системи, що повністю відповідає всім принципам сталого розвитку, сприяє відновленню природного балансу й забезпечує стійкість продовольчої системи. Національною економічною стратегією

³⁰ Площу пасовищ і сіножатей рекомендовано збільшити до 9535 тис. га, а оціночна площа під кормовими культурами при дотриманні оптимальної структури посівів може зрости до 3565 тис. га.

на період до 2030 року³¹ передбачається збільшення площі земель з органічним статусом не менш як до 3% від загальної площі земель сільськогосподарського призначення³² (потенціал розширення земель під органічне виробництво в Україні становить 4000 тис. га). Наразі для ведення органічного виробництва сертифіковано 410,6 тис. га, що свідчить про можливість триразового нарощування органічного виробництва з потенціалом його збільшення в 10 разів.

ВИСНОВКИ

Україна протягом усього періоду свого незалежного розвитку перебувала в стані продовольчої безпеки. Проте воєнні дії та завдані ними руйнування у сфері виробництва, зберігання й збуту аграрної продукції, поставок критичних ресурсів агровиробництва здатні суттєво погіршити продовольче забезпечення населення країни. Додатковими ризиками є відчутне звуження внутрішнього ринку внаслідок зниження купівельної спроможності населення і скорочення його кількості на тлі блокування експортних поставок, а також різке збільшення вартості виробничих ресурсів. Усе це, за нашими оцінками, може призвести до втрати в поточному році валової продукції сільськогосподарства в розмірі від 30% (за оптимістичним сценарієм) до 45% (за песимістичним сценарієм), а також до зростання собівартості вітчизняної аграрної продукції та роздрібних продовольчих цін порівняно з минулим роком, відповідно, у 1,5—2 рази і на 25—50%.

Відновлення і подальше підвищення в повоєнний період рівня продовольчого забезпечення населення України вимагатимуть переходу до реалізації довгострокових цілей забезпечення національної продовольчої безпеки на засадах інноваційної модернізації і структурної трансформації вітчизняного агровиробництва. Здійснені з урахуванням цього й ряду припущень розрахунки очікуваних параметрів післявоєнного відновлення агровиробництва дозволяють говорити про дотримання продовольчої безпеки України відповідно до раціональних норм споживання на 1 особу. Водночас результатом структурної перебудови має стати помітне скорочення сільгосп-підприємствами виробництва ряду продукції нинішньої глобальної спеціалізації України, насамперед кукурудзи, пшениці, соняшнику (відповідно, на 40%, близько 10% і понад 50%). Виправданість таких перетворень підтверджується міркуваннями екологічної безпеки агровиробництва і принципами його довгострокового сталого розвитку. Результатом перебудови сільгоспвиробництва має стати формування його екологічно обґрунтованої спеціалізації, що відповідатиме як національно орієнтованим цілям, так і міжнародним вимогам (зокрема, ЄЗК). Це дозволить досягти високого рівня самозабезпечення населення продовольством, диверсифікувати експорт, зменшивши частку сировинної продукції та підвищивши частку переробле-

³¹ Національна економічна стратегія на період до 2030 року. Постанова Кабінету Міністрів України № 179 від 03.03.2021 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179>

³² Оскільки рекомендована площа таких земель становить 38 322 тис. га, то ймовірна площа земель під органічним виробництвом може дорівнювати 1150 тис. га.

ної, і вийти на зовнішні ринки з новими видами продукції, а також реалізувати концепцію екологічного ресурсозберігаючого сільського господарства і зберегти національні природні ресурси в довгостроковій перспективі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Kemmerling B., Schetter C., Wirkus L. The logics of war and food (in)security. *Global Food Security*. 2022. Vol. 33. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2022.100634>
2. Martin-Shields C., Stojetz W. Food security and conflict. Empirical challenges and future opportunities for research and policy making on food security and conflict. FAO Agricultural Development Economics. Working Paper. September 2018. 42 p. URL: <https://www.fao.org/3/ca1587en/ca1587en.pdf>
3. Caprile A. Russia's war on Ukraine: Impact on food security and EU response. European Parliament. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/729367/EPRS_ATA\(2022\)729367_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/729367/EPRS_ATA(2022)729367_EN.pdf)
4. Шубравська О.В. Розвиток агропродовольчого виробництва України: завдання і виклики. *Економіка АПК*. 2016. № 4. С. 5—12.
5. Herrero M., Thornton P.-K., Mason-D'Croz D. et al. Innovation can accelerate the transition towards a sustainable food system. *Natural Food*. 2020. Vol. 1. P. 266—272. <https://doi.org/10.1038/s43016-020-0074-1>
6. Lang T., Barling D. Food security and food sustainability: reformulating the debate. *The Geographical Journal*. 2012. Vol. 178(4), P. 313—326. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4959.2012.00480.x>
7. Cramon-Taubadel von S. The Russian invasion of Ukraine reminds us that agriculture and agricultural policy have global and geostrategic dimensions. *Agrar Debatten*. 2022. Mar 15. URL: <https://agrardebatten.de/agrarzukunft/russias-invasion-of-ukraine-implications-for-grain-markets-and-food-security/> (дата звернення: 19.05.2022).
8. Long J.B. de, Eichengreen B. The Marshall Plan: history's most successful Structural Adjustment Program. *NBER working papers series. Working Paper*. 1991. November. No. 3899. URL: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w3899/w3899.pdf
9. Tyabji N. Japanese Miracle: Review Article of Chalmers Johnson MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925-75. *Munich Personal RePEc Archive*. 1984. April. URL: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/79061/1/MPRA_paper_79061.pdf
10. Ciulu R. Secrets of the South-Korean Economic Miracle. *SSRN*. 2009. Oct 23. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1540002 (дата звернення: 03.06.2022).
11. Schein A. The economic consequences of wars in the land of Israel in the last hundred years, 1914—2014. *Israel Affairs*. 2017. Vol. 23. No. 4. P. 650—668. <https://doi.org/10.1080/13537121.2017.1333731>
12. Mc Carthy U., Uysal I., Badia-Melis R. et al. Global food security — Issues, Challenges and Technological Solutions. *Trends in Food Science & Technology*. 2018. Vol. 77. No. 7. P. 11—20. URL: <https://researchrepository.ucd.ie/bitstream/10197/10016/2/Global%20Food%20Security%20Mc%20Carthy%20et%20al%20MANUSCRIPT.pdf>
13. Шубравська О.В., Прокопенко К.О. Формування агропродовольчої спеціалізації України в контексті сучасних інвестиційних процесів. *Економіка України*. 2021. № 10. С. 35—51. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.10.035>
14. Fanzo J., Covic N., Dobermann A. et al. A research vision for food systems in the 2020s: Defying the status quo. *Global Food Security*. 2020. Vol. 26. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2020.100397>

Надійшла 06.06.2022

Прорецензована 21.06.2022

Доопрацьована 26.06.2022

Підписана до друку 28.06.2022

REFERENCES

1. Kemmerling B., Schetter C., Wirkus L. The logics of war and food (in)security. *Global Food Security*, 2022, Vol. 33. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2022.100634>
2. Martin-Shields C., Stojetz W. Food security and conflict. Empirical challenges and future opportunities for research and policy making on food security and conflict. FAO Agricultural Development Economics. Working Paper, September 2018, available at: <https://www.fao.org/3/ca1587en/ca1587en.pdf>
3. Caprile A. Russia's war on Ukraine: Impact on food security and EU response. European Parliament, available at: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/729367/EPRS_ATA\(2022\)729367_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/729367/EPRS_ATA(2022)729367_EN.pdf)
4. Shubravskaya O.V. Development of agroindustrial production of Ukraine: tasks and challenges. *Economy of Agro-Industrial Complex*, 2016, No. 4, pp. 5-12 [in Ukrainian].
5. Herrero M., Thornton P.-K., Mason-D'Croz D. et al. Innovation can accelerate the transition towards a sustainable food system. *Natural Food*, 2020, Vol. 1, pp. 266-272. <https://doi.org/10.1038/s43016-020-0074-1>
6. Lang T., Barling D. Food security and food sustainability: reformulating the debate. *The Geographical Journal*, 2012, Vol. 178(4), pp. 313-326. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4959.2012.00480.x>
7. Cramon-Taubadel von S. The Russian invasion of Ukraine reminds us that agriculture and agricultural policy have global and geostrategic dimensions. *Agrar Debatten*, 2022, Mar 15, available at: <https://agrardebatten.de/agrarzukunft/russias-invasion-of-ukraine-implications-for-grain-markets-and-food-security/> (accessed on: 19.05.2022).
8. Long J.B. de, Eichengreen B. The Marshall Plan: history's most successful Structural Adjustment Program. *NBER working papers series. Working Paper*, 1991, November, No. 3899, available at: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w3899/w3899.pdf
9. Tyabji N. Japanese Miracle: Review Article of Chalmers Johnson MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925-75. *Munich Personal RePEc Archive*, 1984, April, available at: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/79061/1/MPRA_paper_79061.pdf
10. Ciulu R. Secrets of the South-Korean Economic Miracle. *SSRN*, 2009, Oct. 23, available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1540002 (accessed on: 03.06.2022).
11. Schein A. The economic consequences of wars in the land of Israel in the last hundred years, 1914—2014. *Israel Affairs*, 2017, Vol. 23, No. 4, pp. 650-668. <https://doi.org/10.1080/13537121.2017.1333731>
12. Mc Carthy U., Uysal I., Badia-Melis R. et al. Global food security — Issues, Challenges and Technological Solutions. *Trends in Food Science & Technology*, 2018, Vol. 77, No. 7, pp. 11-20, available at: <https://researchrepository.ucd.ie/bitstream/10197/10016/2/Global%20Food%20Security%20Mc%20Carthy%20et%20al%20MANUSCRIPT.pdf>
13. Shubravskaya O., Prokopenko K. Formation of agro-food specialization of Ukraine in the context of modern investment processes. *Economy of Ukraine*, 2021, No. 10, pp. 35-51. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.10.035> [in Ukrainian].
14. Fanzo J., Covic N., Dobermann A. et al. A research vision for food systems in the 2020s: Defying the status quo. *Global Food Security*, 2020, Vol. 26. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2020.100397>

Received on June 6, 2022

Reviewed on June 21, 2022

Revised on June 26, 2022

Signed for printing on June 28, 2022

Olena Shubravska, Dr. Sci. (Econ.), Prof.,
Head of the Department of the Forms and Methods of Management
in the Agro-Food Complex
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
26, Panasna Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine
Kateryna Prokopenko, PhD (Econ.), Senior Research Fellow,
Leading Research Fellow of the Department of the Forms and Methods
of Management in the Agro-Food Complex
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
26, Panasna Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

ENSURING FOOD SECURITY
OF UKRAINE: POST-WAR CONTEXT

Ensuring food security at the national and global levels on the basis of sustainability is one of the priorities of Ukraine's agrarian policy. In the pre-war period, the domestic agricultural sector guaranteed a high level of food security in our country and significantly influenced the saturation of the global food market. However, the ongoing war in Ukraine caused ruinations in the field of production and sale of agro-food products, negatively affecting the state of the food market. In the period of hostilities, the significance of the problem of ensuring national food security increases manifold, although Ukraine has sufficient food reserves. The war in Ukraine significantly reduced the scale of agricultural production and changed its structure, which in the near future will affect the dynamics of agricultural production and the state of national food security. In addition, hostilities negatively affects the incomes of the population, so the share of food expenditure in total expenditure, which is one of the key indicators of food security, will grow. This indicates the need to take measures to increase food affordability and domestic food demand.

The restoration and further growth of the level of food security of Ukrainian population in the post-war period, as well as the development of agro-food exports, will require a transition to the implementation of long-term goals of ensuring national food security by increasing the volume and range of agro-food production as a result of its innovative modernization and structural transformation of agriculture. The strategic direction of the agricultural sector modernization should be based on the concept of environmentally friendly resource-conserving agriculture, which will ensure: preservation and restoration of agricultural land fertility as a decisive factor of food security in the long term; improving the quality of food for the population; expansion of the export potential of agro-food products due to high-quality goods with higher added value.

Keywords: *agricultural production; agro-food consumption; military actions; sustainable development; modernization of agricultural production; structural transformation of agriculture.*